

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

ЦИКЛІЧНІСТЬ АГРОВИРОБНИЦТВА: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ, ФАКТОРИ ВПЛИВУ ТА ЗВ'ЯЗОК З ЕКОНОМІЧНИМ ЦИКЛОМ

AGRICULTURAL CYCLE: CAUSES, INFLUENCE FACTORS AND COMMUNICATIONS WITH ECONOMIC CYCLE

У статті систематизовано погляди науковців з питань циклічності розвитку сільського господарства. Встановлено ендогенні та екзогенні фактори впливу на механізм циклічності розвитку в аграрній сфері. Проведено класифікацію за факторіальним критерієм позицій науковців щодо впливу природних та економічних чинників на циклічність розвитку сільського господарства. Наукові погляди щодо впливу коливань у сільськогосподарському виробництві на економічні цикли розділено на три напрями. Отже, перша група теорій для пояснення періодичності економічних циклів досліджує та обґрунтовує наявність аналогічної періодичності у сільськогосподарському виробництві; друга група теорій стосується тверджень щодо того, що коливання у сільському господарстві є такими ж причинами, як війна, епідемії, нововведення, за впливом на економічний цикл; третя точка зору не розглядає взагалі коливання сільськогосподарського виробництва як причину циклічного коливання торгово-промислової діяльності. Встановлено залежність між аграрним, промисловим та загальноекономічним циклами. Доведено можливість впливу на загальноекономічний цикл через розроблення превентивних заходів з регулювання розвитку сільського господарства щодо впливу на тривалість аграрного циклу.

Ключові слова: циклічність розвитку, цикл сільськогосподарського виробництва, чинники впливу, природні та економічні чинники, взаємозалежність циклів, загальноекономічний цикл, превентивні заходи, тривалість циклу.

В статті систематизовані погляди учених по вопросам цикличности развития сельского хозяйства. Установлены эндогенные и экзогенные факторы влияния на механизм цикличности развития в аграрной сфере. Проведена классификация по факториальному критерию позиций ученых касательно влияния природных и экономических факторов на цикличность развития сельского хозяйства. Научные взгляды о влиянии колебаний в сельскохозяйственном производстве на экономические циклы разделены на три направления. Итак, первая группа теорий для объяснения периодичности экономических циклов исследует и обосновывает наличие аналогичной периодичности в сельскохозяйственном производстве; вторая группа теорий касается утверждений о том, что колебания в сельском хозяйстве являются такими же причинами, как война, эпидемии, нововведения, по влиянию на экономический цикл; третья точка зрения не рассматривает вообще колебания сельскохозяйственного производства как причину циклического колебания торгово-промышленной деятельности. Установлена зависимость между аграрным, промышленным и общеэкономическим циклами. Доказана возможность влияния на общеэкономический цикл через разработку превентивных мер по регулированию развития сельского хозяйства касательно влияния на продолжительность аграрного цикла.

Ключевые слова: цикличность развития, цикл сельскохозяйственного производства, факторы влияния, природные и экономические факторы, взаимозависимость циклов, общеэкономический цикл, превентивные меры, продолжительность цикла.

УДК 330.8:338.43

<https://doi.org/10.32843/bses.51-1>

Кулаковська Т.А.

к.е.н., доцент,
доцент кафедри економіки
промисловості
Одеська національна академія
харчових технологій

Kulakovska Tetiana

Odessa National Academy
of Food Technologies

The article systematizes the views of scientists on the cyclical development of agriculture. Endogenous and exogenous factors affecting the mechanism of cyclical development in the agricultural sector have been established. The classification according to factor criteria of the views of scientists on the influence of natural and economic factors on the cyclical development of agriculture is made. Scientific views on the impact of fluctuations in agricultural production on economic cycles are divided into three areas. The first group of theories to explain the frequency of economic cycles investigates and substantiates the existence of similar periodicity in agricultural production. The second group of theories concerns the assertion that fluctuations in agriculture are the same cause as war, epidemics, innovations, etc., in relation to the economic cycle. The third point of view does not at all consider fluctuations in agricultural production as the cause of cyclical fluctuations in trade and industrial activity. The relationship between the agricultural, industrial and general economic cycles is established. The possibility of influencing the general economic cycle with the help of preventive measures in regulating the development of agriculture through the influence on the duration of the agricultural cycle is proved. It has been found that agrarian crises and economic crises mutually deepen and at the same time proceed according to their internal laws. It is concluded that the cyclical development of the socio-economic system should be considered in two directions. The first direction is related to such an element of the complex system that is created by Nature (natural conditions), so it falls a priori under the cyclical development (natural resources, humanity). The second direction is related to the element of the economic system, which is created by man (industry, transport, construction, etc.), and therefore falls under cyclicity for quite other reasons. Taking into account the presence of such different in origin elements of a single socio-economic system (agriculture, industry, etc.), it is proposed to further develop the theory of sustainable and balanced development of the economy due to preventive counter-cyclical measures of influence on different components of the socio-economic system. A theoretical basis has been developed for the state counter-cyclical program for economic development, taking into account the peculiarities of the cyclical development of sectors of the national economy, in particular agriculture.

Key words: development cycle, agricultural production cycle, influence factors, natural and economic factors, interdependence of cycles, general economic cycle, preventive measures, duration of the cycle.

Постановка проблеми. Дослідження механізму циклічного розвитку економіки, виявлення причин настання поворотних точок в економіці, визначення та розкриття факторів, які впливають на механізм економічного циклу, є одними з найгостріших тем, які обговорювалися в минулому та активно досліджуються сьогодні. Історія дослідження причин циклічності процесів, об'єктів та систем в економіці нараховує близько двох століть. Однак чим більше економічна наука зосереджує зусилля на визначенні причин та встановленні закономірностей циклічного розвитку, тим очевидніше стає невичерпаність зазначеної проблематики. Не менш обговорюваною є проблема дослідження причин циклічного розвитку сільського господарства. Наявність циклів та криз у сільськогосподарському виробництві як стверджувалася, так і щільно дискутувалася у наукових працях зарубіжних і вітчизняних учених. Головними питаннями при цьому були та залишаються такі: «Чи існує циклічність у сільськогосподарському виробництві?», «Які чинники впливають на циклічність розвитку аграрного виробництва?», «Як пов'язані між собою загальний економічний цикл, промисловий цикл та аграрний цикл?», «Чи можна превентивними державними заходами у сфері агрогосподарства впливати на економічний цикл?», «Чи виникає синхронізація циклів у промисловості та сільському господарстві?». Отримання відповідей на ці питання є можливим за умови плідного дослідження та об'єктивного оцінювання наявних теорій щодо проблематики механізму циклічності в аграрному виробництві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед видатних учених, які досліджували причини циклічності розвитку економіки, можна виділити таких, як К. Жюгляр, У. Джевонс, Дж.Б. Кларк, Л. Вальрас, Й.А. Шумпетер, А. Маршалл, Р. Харрод, К. Віксель, А. Бернс, У. Мітчелл, Дж.М. Кейнс, М. Фрідман, Дж.Р. Хікс, С. Кузнец, М. Туган-Барановський. Заслужують на увагу наукові праці з проблем циклічності вчених радянської доби, насамперед роботи Н. Кондратьєва, Є. Слуцького, І. Трахтенберга, Л. Мендельсона, Є. Варги, С. Меншикова. Серед досліджень останніх років слід виділити наукові праці Р. Лукаса, Ф. Кіндланда та А. Прескотта.

Дослідженнями циклічності у сільськогосподарському виробництві активно займалися З. Філер, У.С. Джевонс, Г.С. Джевонс, Е. Хансен, Д. Кларк, Г. Мур, А. Пігу, Д. Робертсон, І. Кауфман.

Видатним засновником теорії сільськогосподарських циклів української наукової школи можна вважати В. Тимошенка. Серед сучасних дослідників можна виділити О. Олійника, І. Соколова, І. Тарапатова, О. Борисенка, Ю. Морозова, Д. Шияна.

Постановка завдання. Не менше значення має з'ясування питання про те, якою мірою еко-

номічній складовій частині в системі загальних чинників, що визначають характер економічної динаміки, притаманний саме циклічний характер розвитку. Дослідженню підлягають також чинники, які зумовлюють циклічність у розвитку сільського господарства, особливість яких пов'язана з природними циклами.

Не здійснено всебічного обґрунтування своєрідності механізмів виникнення й протікання сільськогосподарських циклів, що робить їх принципово відмінними від інших типів циклів. Подальші дослідження доцільно спрямувати на створення теорії сільськогосподарських циклів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукових праць зарубіжних та вітчизняних учених з проблематики наявності циклічних коливань в агрогосподарстві дає змогу стверджувати, що коливання обсягів виробництва у сільському господарстві зумовлюються дією двох чинників, а саме природних циклічних коливань та впливу на результати виробництва сукупності економічних факторів.

Щодо природних факторів, то більшість дослідників сходиться на думці про активний вплив Сонця на всі процеси, що відбуваються на Землі [1]. Так, У.С. Джевонс пов'язував економічний цикл з плямами на Сонці. Ще у 1875 р. він висловив думку про можливість існування певної кореляційної залежності між погодою та умовами економічного розвитку. Пізніше він навів як доказ фактичний матеріал, який свідчив про наявність тісного зв'язку між періодичністю зміни плям на Сонці та економічними кризами [2, с. 147].

Серед сучасних прибічників залежності коливань урожайності від сонячної активності можна назвати З. Філера [3, с. 16–17], О. Олійника, І. Соколова, І. Тарапатова, О. Борисенка [4, с. 42].

О. Олійник стверджує, що спостерігається тенденція збільшення врожайності зернових культур у періоди збільшення кількості плям на Сонці, а за їх зменшення знижується врожайність. Висловлювалися також інші міркування щодо причин періодичності зміни врожайності, якими є малі обертання найближчих планет біля Землі, приливуотворюючі сили Місяця й Землі.

Видатним засновником теорії сільськогосподарських циклів української наукової школи можна вважати В. Тимошенка. Як стверджує С. Злупко, «здійснивши низку досліджень на матеріалах США, В. Тимошенко <...> зробив висновок про те, що коливання в сільському господарстві не тільки існують, але й мають циклічний характер» [5]. Наявність циклічності у сільськогосподарському виробництві підтверджується висновками, зробленими на основі дослідження динаміки ціни на хліб у 1561–1850 рр. І. Кауфманом у роботі «Теорія цін Кауфмана» (1867 р.) [6].

Е. Хансен навіть вводить поняття вікового циклу в сільськогосподарському секторі світо-

вого ринку. Він надає дані та поділяє цикл на такі фази, як затяжна депресія (1873–1896 рр.), період процвітання (1896–1920 рр.), чергова смуга важких часів (1920–1939 рр.). Важливим є той факт, що динаміку сільськогосподарського виробництва Е. Хансен пов'язує з коливаннями «вікового циклу», не розглядаючи його як окрему складову частину циклічних коливань [7].

Розрізняються думки вчених про довжину циклу. За даними дослідження І. Соколова, І. Тарапатова, О. Борисенка [4] періодичні зміни врожайності та валових зборів зернових культур відбувалися з циклом у 14 років, адже після семи врожайних років настають сім менш урожайних, після цього знову повторюються врожайні роки. Професор Харківського університету Ю. Морозов, проаналізувавши дані про середньорічні температури за 1771–1854 рр., дійшов висновку, що середня довжина циклу також становить 14 років, що не збігається з 11-річним сонячним циклом. Навіть прийнята в науковій літературі середня довжина сонячного циклу в 11 років дискутується між 7 та 15 роками. Останні дослідження навіть надають ученим підстави стверджувати, що земні процеси, зокрема періодичність ураганів, не пов'язані з 11-річним сонячним циклом, а обумовлюються, скоріше, корональними викидами, дослідження яких ще триває.

Існують зовсім протилежні точки зору щодо впливу природних факторів на циклічний розвиток економіки. На думку А. Пігу, деякі з так званих теорій, які пояснюють циклічний розвиток капіталістичного способу виробництва через вплив явищ природи (зміною сонячних плям, циклонами), фактично взагалі не є економічними теоріями [8; 9, с. 88]. Коливання урожаїв, які збігаються з тією чи іншою точкою економічного циклу, скоріш за все, більше порушують її періодичність, ніж впливають на неї. Теорія економічних циклів А. Пігу будувалась на тому, що причини їх виникнення необхідно розглядати як наслідок імпульсів та умов, які визначають те, як економіка реагує на ці імпульси. Коливання урожаїв є одним з видів імпульсів впливу [9].

Схожу позицію мав Д. Кларк, який також вважав, що сільське господарство є одним з імпульсів розвитку економічного циклу. Д. Кларк зазначає, що сільське господарство має власні цикли, періодизація яких не перебуває в чіткому чи правильному співвідношенні із загальноекономічними циклами [9].

На думку В. Шияна [10, с. 46], циклічні коливання у сільському господарстві зовсім не корелюють ні з циклами у промисловості, ні із загально-економічними циклами, що є одним з аргументів на користь їх виділення як окремого типу аграрних циклів. Аграрний цикл має дві фази, а саме підвищеної та відносно пониженої врожайності. Аграрні

кризи, яким притаманний затяжний характер, впливають на відтворювальний цикл, поглиблюючи та затягуючи циклічні кризи.

Наукові погляди на вплив коливань у сільськогосподарському виробництві на економічні цикли можна розділити на три напрями.

Одна група теорій, яка представлена роботами У.С. Джевонса [11], Г.С. Джевонса [12] та Г. Мура [13], намагається для пояснення періодичності економічних циклів встановити існування аналогічної періодичності у сільськогосподарському виробництві. Ланцюг причинної залежності спрямовується від космічних впливів на умови погоди, від них до врожаїв у сільському господарстві, а від врожаїв до економіки загалом. Такої ж думки дотримується Є. Варга [9, с. 24].

Теорія У. Джевонса про те, що економічний цикл породжується перш за все коливаннями величини врожаю, пояснюється так: після збору особливо великого врожаю відбувається зазвичай значне збільшення перехідних на майбутніх запасів, виручка від приросту яких збільшує поточні надходження фермерів. Водночас приріст запасів не веде до скорочення доходів та витрат інших секторів економіки, а фінансується зі збережень, тобто збільшення перехідних запасів є додатком до поточних інвестицій. Цей висновок не втрачає сили навіть за різкого падіння цін. Отже, у суспільстві, де сільське господарство є домінуючою галуззю, різниця перехідних запасів за роками буде перекивати всі звичайні коливання інвестицій, які викликаються іншими причинами, тому, як пише У. Джевонс, «поворот до підвищувальної тенденції завжди характеризується значним врожаєм, а до понижувальної – неврожаєм» [14, с. 391].

Дж.М. Кейнс, аналізуючи дослідження У. Джевонса щодо циклічності у сільському господарстві, пише, що слід приділяти пильну увагу ролі, яку відіграють зміни запасів у визначенні величини поточних інвестицій, оскільки повільні темпи виходу з кризи після того, як уже досягнутий перелом, пов'язані з дефляційним впливом скорочення надмірних запасів до нормального рівня. Спочатку після того, як бум перетворюється на крах, накопичення запасів пом'якшує його руйнівну силу, але потім таке пом'якшення посилює тенденцію уповільненого виходу з депресії.

Прикладом впровадження політики впливу на величину поточних та перехідних запасів є політика «Нового курсу» президента Ф. Рузвельта. Коли уряд почав витратити значні суми за рахунок випуску займів, запаси, особливо у сільському господарстві, були досить великими. Скорочення запасів до нормального рівня було необхідним процесом, тобто фазою, яку потрібно було пройти, щоби перейти до справжнього поживлення економіки [14, с. 392].

Відсутність єдиної позиції щодо питання періоду змін урожаїв свідчить не на користь цих тео-

рій. Так У. Джевонс доводить, що сільськогосподарський цикл триває десять із половиною років, Г. Джевонс визначає його у три з половиною роки, а Г. Мур говорить про восьмирічний цикл. Також науковці висловлюють думку про те, що у різних галузях сільського господарства періоди коливань обсягів виробництва мають різну тривалість та можуть значно відрізнятись від прийдешніх періодів [15, с. 132].

Друга група теорій стосується залежності між коливаннями у сільському господарстві та промисловому циклі. Вона зводиться до того, що для встановлення причинності зв'язку немає сенсу аргументувати циклічність саме рухом сільськогосподарського виробництва, а слід ставитись до впливу коливань врожайності, як до впливу винаходів, війн, землетрусів тощо, що повторюються через нерівномірні проміжки часу та приводять до руху кумулятивних процесів розширення або скорочення ділової активності у сфері промисловості. Коливання врожаїв, які не збігаються з точкою повороту економічного циклу, скоріше порушують періодичність фаз циклу, ніж визначають її. Прихильниками такої думки є А. Пігу та Д. Робертсон [15, с. 133]. В їх працях коливання врожаїв розглядаються як потенційні причини, що діють у напрямі посилення кумулятивних підвищувальних та знижувальних рухів, які мають свою внутрішню обумовленість, пов'язану з психологічними та іншими чинниками. Вони не ігнорують сільськогосподарський фактор взагалі, а пов'язують його з іншими факторами у щільну схему взаємодіючих процесів, а саме грошових, психологічних та технічних. У дослідженнях Н. Кондратьєва прослідковується думка про те, що понижувальна фаза циклу супроводжується тривалою депресією сільського господарства, що підтверджується різким падінням цін на сільськогосподарські товари, зміною земельної ренти та історичним досвідом створення антидепресивних програм урядами західних країн [14, с. 398].

Третя точка зору не розглядає взагалі коливання сільськогосподарського виробництва як причину циклічного коливання торгово-промислової діяльності. Прихильниками цього напряму є Е. Хансен [16], Дж.М. Кларк [17], які вважають сільське господарство не активним, а пасивним фактором. Нееластичність пропозиції сільськогосподарської продукції прирікає фермерів на значну нестійкість доходів внаслідок зміни у попиті, який виникає через торгово-промислові коливання, викликані внутрішніми силами торгово-промислового господарства.

Досить вагомий недолік другого та третього поглядів полягає у відсутності єдності щодо питання про те, чи відповідають рясні врожаї процвітанню економіки, а погані – депресії; чи є між ними залежність.

Отже, слід погодитися з тим, що аграрні цикли та аграрні кризи існують.

Є всі підстави розглядати циклічні коливання в сільському господарстві як цикли особливого типу з виділенням коротких, середніх і довгих циклів. Ці коливання обумовлені як природною циклічністю, так і коливаннями кон'юнктури на окремі види продукції.

Аграрний цикл можна розділити на дві фази, а саме підвищеної та відносно пониженої врожайності. Охарактеризувати фазу пониженої врожайності як фазу кризового стану для виробників майже неможливо, тому що в цей період виробництво може не скорочуватися порівняно з попередньою фазою, а навіть зростати [10, с. 46].

Принципова відмінність сільськогосподарських циклів від інших циклічних коливань полягає все ж таки в тому, що вони пов'язані перш за все з природними циклами, наявність яких є твердо встановленим фактом. З обумовленістю сільськогосподарських циклів природними факторами пов'язана ще одна особливість методології у цій сфері теорії циклів. Йдеться про те, якій саме економіці притаманні циклічні коливання. Традиційно стверджується, що це притаманно капіталістичній економіці. Стосовно сільського господарства таке твердження не має ніяких підстав. Обумовленість сільськогосподарських циклів циклічністю природних умов як логічного наслідку має ту обставину, що вони проявляються повністю та за централізовано керованої економіки, зорієнтованої на використання адміністративних важелів впливу на господарюючі суб'єкти.

Однак, елімінуючи природний чинник впливу на аграрний цикл, маємо зазначити, що внутрішні чинники, які обумовлюють циклічність розвитку за капіталістичної системи господарювання, відрізняються від чинників за централізовано керованої системи. Так, Є Варга відзначає, що «основна причина аграрної кризи така ж сама, яка й у циклічних промислових криз, – це протиріччя між загальним характером виробництва та капіталістичною формою присвоєння і пов'язане з цим зубожіння та скорочення купівельної спроможності мас. <...> Це криза перевиробництва. Якщо б сільське господарство здійснювалося на капіталістичних засадах у тій ж самій мірі, що й промисловість, якщо б роль основного капіталу у сільському господарстві була б така ж сама значуща, як у промисловості, якщо б земельна рента не здійснювала своєї уповільненої дії, тоді б, безумовно, сільськогосподарське виробництво мало би таку ж циклічність, як і промисловість» [9, с. 33].

Такої ж думки дотримуються інші науковці [18], стверджуючи, що тривалість аграрних криз, які розтягнуті на декілька промислових криз, пояснюється відносно невисоким розвитком капіталізму у сільському господарстві. Особливості сільськогосподарського виробництва приводять до того, що

виробництво під час кризи не скорочується так, як це відбувається у промисловості. А. Шпітгоф констатує, що у період тяжкої кризи наполовину скорочує своє виробництво промисловість порівняно з періодом процвітання, тоді як певні галузі господарства, такі як сільське господарство, майже не страждають від «нормальної кризи» [18, с. 19]. Отже, криза не приймає форми стрімкого падіння виробництва, а проявляється у формі накопичення великих нереалізованих запасів за відсутності скорочення виробництва.

Л. Мендельсон пропонує розділити поняття «аграрні кризи» та «циклічні кризи» [19]. Циклічні кризи, на його думку, можуть бути лише загально-економічними та обумовлювати перевиробництво у сільському господарстві. Причиною останнього є внутрішні протиріччя в сільському господарстві, а не циклічне скорочення попиту на продукти харчування. При цьому Л. Мендельсон підкреслює, що рентні протиріччя в сільському господарстві обумовлюють особливо довгі кризи в цій галузі. Це пов'язано з тим, що наявність абсолютної ренти змушує фермерів не скорочувати виробництво навіть у ті часи, коли це необхідно.

Таким чином, аграрні кризи та економічні кризи взаємно поглиблюють одні одних, але все ж такі протікають відповідно до своїх внутрішніх закономірностей.

Штучні спроби подолання аграрної кризи зводилися перш за все до підвищення цін. Країни, які імпортували свої товари, намагалися за допомогою підвищення митних тарифів, квотування, заборони ввезення тощо зробити ціни внутрішнього ринку незалежними від руху цін на світовому ринку. Таку політику проводили Німеччина, Франція, Італія у 30-і рр. ХХ ст. Однак підвищення цін (майже в три рази над світовими цінами) привело до розширення посівних площ та зростання врожаю, який став покривати внутрішнє споживання, що зменшувалося під час кризи. Протекціонізм перестав діяти, а новому падінню цін можна було запобігти лише введенням твердих державних цін. Країни, які експортували свої товари, здійснювали спробу підняти ціни світового ринку шляхом скупки залишку того товару та зняття його з ринку. Ці спроби були невдалими, а ціни знову починали зростати [2, с. 169–170].

Провівши глибоке дослідження у питаннях циклічності сільськогосподарського виробництва, Д. Шиян робить такі висновки: по-перше, проблема аграрних циклів з огляду на їх особливості потребує окремої постановки та дослідження в межах загальної теорії економічного циклу; по-друге, у сучасних умовах вплив аграрних циклів на загально-економічний можна вважати несуттєвими або взагалі відсутнім, водночас проблема впливу економічного циклу на аграрний залишається; по-третє, одним з головних факторів, що обумов-

люють аграрний цикл, є коливання погодних умов [10, с. 86]. Щодо другого висновку, то дозволимо собі не погодитися з ним. Неспроможність встановити залежність загально-економічного циклу від впливу аграрного циклу не дає підстави вважати такий вплив відсутнім. Ми взагалі пропонуємо через вплив на аграрний цикл коригувати фази загально-економічного циклу.

Висновки з проведеного дослідження. На нашу думку, циклічність розвитку соціально-економічної системи має розглядатись у двох напрямках.

1) Елемент складної системи, який створюється Природою (природними умовами) підпадає априорі під циклічність розвитку (природні ресурси, людство). Природа створює потенціал для розвитку соціально-економічної системи, маючи циклічний характер. Пояснюватися це можна впливом різних факторів, зокрема появою плям на Сонці, приливу-утворюючими силами Місяця, впливом Малих Планет на Землю, корональними викидами. Людство може лише спостерігати за цими процесами, знаходити закономірності та розробляти гіпотези щодо факторів впливу та періодів впливу на господарство. Економічний вплив людини на такий елемент системи може бути як негативним, так і позитивним. Все залежить від того, як людина скористується наданим Природою потенціалом, тому й цикли у сільськогосподарському виробництві більш тривалі, ніж у промисловому виробництві. Неспроможність ефективно використовувати наданий Природою потенціал приводить до появи не циклічних, а структурних криз у сільськогосподарському виробництві, які слід вивчати науковцям для запобігання їх виникненню.

2) Елемент економічної системи, створений людиною, промисловість, транспорт, будівництво тощо підпадають під циклічність зовсім з інших причин. Ці причини мають як внутрішній, так і зовнішній характер. Щодо економічних циклів існує велика кількість теорій щодо факторів, які їх обумовлюють, зокрема теорії недоспоживання, теорії перенакопичення, монетарні теорії. Циклічність розвитку економіки, як правило, пояснюється різноспрямованим впливом одних і тих самих внутрішніх факторів на господарську систему в різних фазах циклу. Зовнішні чинники мають випадковий характер і порушують рівновагу системи спонтанно. Хоча щодо випадкових чинників маємо думку про закономірність їх виникнення в певні періоди розвитку цивілізацій за рахунок неможливості їх спостерігання та вивчення, оскільки вони мають більш тривалий період існування (життєвий цикл). Підтвердженням цієї думки може бути теорія Хаосу, в якій висувається гіпотеза щодо впорядкованості всіх процесів на Землі, які, на думку людства, є хаотичними й не можуть бути описані та пояснені за рахунок неосяжності часового простору прояву цих процесів.

Отже, враховуючи наявність таких різних за характером походження елементів єдиної соціально-економічної системи, як сільське господарство, промисловість, відмінні за тривалістю та факторами впливу, цикли цих елементів, пропонуємо в подальшому розробити теорії стійкого та збалансованого розвитку економіки за рахунок вжиття превентивних антициклічних заходів впливу на різні складові частини соціально-економічної системи.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бурь. Москва : Мысль, 1976. 322 с.
2. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / общ. ред. акад. А. Румянцева. Москва : Прогресс, 1968. 600 с.
3. Макей Л. Урожайність залежить від сонячної активності. *Агробізнес сьогодні*. 2010. № 5. С. 16–17.
4. Соколов І., Тарапатов І., Борисенко О. Динаміка врожаїв зернових культур і їх прогноз. *Вісник аграрної науки*. 1996. № 9. С. 42.
5. Злупко С. Українська наукова школа економічної кон'юнктури та її вплив на світову економічну думку. *Економіка України*. 1997. № 3. С. 75–82.
6. Кауфман И. Теория колебания цен. Харьков : Университетская типография, 1867. 288 с.
7. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход. Москва : Иностранная литература, 1959. 760 с.
8. Pigou A. *Industrial Fluctuations*. London, 1927.
9. Варга Е. Экономические кризисы. Москва : Наука. 1974. 439 с.
10. Шиян Д. Аграрні цикли: історія, методологія, практика. *Економіка АПК*. 2013. № 2. С. 43–48.
11. Jevons W.S. *The Solar Period and Price of Corn*. 1875
12. Jevons H.S. *The Causes of Employments. The Sun's Heat and Trade Activity*. London, 1910.
13. Moore H.L. *Economic Cycles, Their Law and Cause*. New York, 1914 ; *Generating Economic Cycles*. New York, 1923.
14. Антология экономической классики. Москва : Эконов, Ключ, 1993. 486 с.
15. Хаберлер Г. Процветание и депрессия: теоретический анализ циклических колебаний. Челябинск : Социум, 2008.
16. Hansen A. *The Bussiness Cycle in its Relation to Agriculture*. *Journal of Farm Economics*, 1932.
17. Clark J.M. *Strategic Factors in the Business Cycle*. 1934.
18. Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Jena, 1901
19. Мендельсон Л. Экономические кризисы и циклы XIX века. Москва, 1949.

REFERENCES:

1. Chizhevskij A. (1976). *Zemnoe e'kho solnechny'kh bur'* [Earthly echo of solar storms]. M.: My'sl', 322 p.
2. Seligmen B. (1968). *Osnovny'e techeniya sovremennoj e'konomicheskoy my'sli* [The main trends of modern economic thought]. M. : Progress, 600 p.
3. Makei L. (2010). *Urozhainist zalezhyt vid soniachnoi aktyvnosti* [Yields depend on solar activity]. *Agribusiness today*, no 5, pp. 16–17.
4. Sokolov I., Tarapatov I., Borysenko O. (1996). *Dynamika vrozhaiv zernovykh kultur i yikh prohnaz* [Grain crop dynamics and their forecast]. *Bulletin of agrarian science*, no. 9, p. 42.
5. Zlupko S. (1997). *Ukrainska naukova shkola ekonomichnoi koniunktury ta yii vplyv na svitovu ekonomichnu dumku* [Ukrainian school of economic conditions and its impact on world economic opinion]. *Ukrainian economy*, no. 3, pp. 75–82.
6. Kaufman I. (1867). *Teoriya kolebaniya czen* [Price fluctuation theory]. Kharkov : Univers. typ., 288 p.
7. Khansen E'. (1959). *E'konomicheskie czikly' i naczional'ny'j dokhod* [Business Cycles and National Income]. M. : Foreign literature, 760 p.
8. Pigou A. (1927). *Industrial Fluctuations*. London.
9. Varga E. (1974). *E'konomicheskie krizisy'* [Economic crises]. M. : The science, 439 p.
10. Shyian D. (2013). *Ahrarni tsykly: istoriia, metodolohiia, praktyka* [Agrarian cycles: history, methodology, practice]. *Economics of AIC*, no. 2, pp. 43–48.
11. Jevons, W.S. (1875). *The Solar Period and Price of Corn*.
12. Jevons, H.S. (1910). *The Causes of Employments. The Sun's Heat and Trade Activity*. London.
13. Moore, H.L. (1914). *Economic Cycles, Their Law and Cause*. New York (1923). *Generating Economic Cycles*. New York.
14. *Antologiya e'konomicheskoy klassiki* [Anthology of economic classics] (1993). M. : Ekonov, Key. 486 p.
15. Khaberler G. (2008). *Proczvetanie i depressiya: teoreticheskij analiz cziklicheskich kolebanij* [Prosperity and depression: a theoretical analysis of cyclic vibrations]. Chelyabinsk : Social Chelyabinsk.
16. Hansen A. (1934). *The Bussiness Cycle in its Relation to Agriculture*. *Journal of Farm Economics*.
17. Clark J.M. (1934). *Strategic Factors in the Business Cycle*.
18. *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (1901). Jena.
19. Mendel'son L. (1949). *E'konomicheskie krizisy' i czikly' XIX veka* [Economic crises and cycles of the nineteenth century]. Moscow.